

πνευση, τήν καλλιτεχνική ἐπινόηση κι ὅλες τίς καταστάσεις, στίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος φαίνεται νά ξεπερνᾷ τὸ μέσο ὄρο καί φαίνεται ἀνώτερος στόν ἑαυτό του. Κάθε φορά πού ἕνα ἀνθρώπινο ὄν ἐγκαταλείπει τή διανοητική μετριότητα, πού τόσο δοκιμάζεται ἀπό τή σημερινή ἀστική κοινωνία μας, τὸ χρωστάει σέ μιᾶ, λίγο πολύ ὀξεία, ὑπερένταση.

Ἔτσι, πολὺ σύντομα, δώσαμε μιᾶ γενική ἰδέα τῆς θεωρίας τῶν ἀγωγῶν κι ἀποδείξαμε, ἀπό τή μιᾶ μεριά, τὸ βαθμὸ τῆς λειτουργίας τους γιὰ τὰ τρία στάδια (λανθάνουσα κατάσταση, διεγερση, ἀνάλωση), κι ἀπό τήν ἄλλη, τὸ βαθμὸ τῆς ἐνεργητικότητάς τους μέ τίς δύο κατηγορίες τῆς χαλάρωσης καί τῆς ὑπερέντασης.

Οἱ ἐξηγήσεις αὐτές, ἴσως ἀρκετὰ σύντομες, θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν ν' ἀντιμετωπίσουμε τὰ διάφορα προβλήματα πού θὰ μᾶς παρουσιάσει τὸ αἰσθητικὸ φαινόμενο.

Προτοῦ ὅμως ἐγκαταλείψουμε τὸν τομέα τῆς ψυχολογίας, θὰ θέλαμε, σύντομώτατα, νὰ ὑποδείξουμε ποιές λύσεις μᾶς προσφέρει ἡ θεωρία τῶν ἀγωγῶν σχετικά μέ τή γλώσσα καί τήν ἐργασία τῆς ἰδιοποίησης (ἰδιογένεια).

Ἡ κλασσική ψυχολογία βρίσκει τήν καταγωγή τῆς γλώσσας στὴ συνάρτηση ἑνὸς πράγματος καί τοῦ σημείου του. «Ἡ θέα τῶν ἀντικειμένων ἢ τῶν γεγονότων, γράφει ὁ
6. ΓΛΩΣΣΑ-ΙΔΙΟΓΕΝΕΙΑ Höffding, διήγειρε συγκινήσεις πού ἐκφράζονται μέ κραυγές ἢ ἀλλοιώσεις τοῦ προσώπου καί σχηματίστηκε ἔτσι φυσικότατα μιᾶ συνάρτηση διὰ τῆς συναφείας ὄχι μόνο μεταξὺ τῆς συγκίνησης καί τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ καί μεταξὺ τῆς τελευταίας αὐτῆς καί τοῦ γεγονότος πού τήν προκαλοῦσε. Χάρη σέ μιᾶ συνεχῆ ἐπανάληψη καί γιὰ τὴν πολλὰ ἄτομα (μιμούμενα λ.χ. τίς ἐκφράσεις καί τίς χειρονομίες ἑνὸς ἀτόμου) δημιούργησαν ταυτόχρονα τήν ἴδια συνάρτηση διὰ τῆς συναφείας μεταξὺ μιᾶς κραυγῆς κ' ἑνὸς ἀντικειμένου ἢ καθορισμένου γεγονότος, ἀπόχτησαν ἕνα μέσο ἐπικοινωνίας γιὰ τὴν μποροῦσαν νὰ ἦταν ἀσφαλεῖς, βγάζοντας τήν κραυγή, ν' ἀφυπνήσουν τήν παράσταση πού τήν προκαλοῦσε συνηθῶς 1».

1. H. Höffding : *Esquisse d'une Psychologie*, γαλλ. μετάφρ., 1909, σ. 202.

Ο Höfding προσθέτει πώς μια κραυγή, που βγαίνει, πρώτα πρώτα, αβρόμητα, θα μπορούσε κατόπι να γίνει το σημείο ενός πράγματος που θα γινόταν αντιληπτό ταυτόχρονα με κείνη.

Η θεωρία αυτή, που άντλει, προπάντων, την καταγωγή της από την αγγλική συσχετιστική σχολή των μέσων του περασμένου αιώνα, φαίνεται σήμερα έντελώς ανεπαρκής για να εξηγήσει την ψυχολογική καταγωγή και τον αρχικό μηχανισμό της γλώσσας· ή ίδια θεωρία του συσχετισμού που ισχυρίζεται ότι εξηγεί με το συσχετισμό αυτόν ολόκληρη την ιδεατή και νοητική ζωή του ανθρώπου, μάς φαίνεται, όπως θα δούμε αργότερα, εξίσου λαθεμένη.

Σε σπάνιες περιπτώσεις μια συνάρτηση ανάμεσα σε μια κραυγή και μια συγκίνηση ή το αντικείμενο που την προκαλεί, μπορεί περίφημα να εμφανισθεί και να διαρκέσει. Φρονώ πως οι ονοματοποιήσεις χρωστούν την καταγωγή τους σ' αυτές τις φυσικές συναρτήσεις. Αλλά το να εξηγήσουμε ολόκληρη τη γλώσσα μ' ευτυχείς συμπτώσεις τυχαίων συναρτήσεων, μου φαίνεται αρκετά επικίνδυνο.

Βλέπουμε στη γλώσσα, σύμφωνα με την ψυχολογική σχολή των άγωγων, μια μορφή ενέργειας, αλλά μιας ειδικής ενέργειας και περιορισμένης, που ή καταγωγή της βρίσκεται στην προσταγή.

Λέμε πως αυτή ή ενέργεια είναι περιορισμένη· εξωτερικά, εμφανίζεται σε μικρές ασήμαντες κινήσεις των δαχτύλων και κάποτε των χεριών¹, του αναπνευστικού συστήματος, του λάρυγγα και του στόματος, κι ωστόσο, οι μικρές αυτές πράξεις που προκαλούν μιαν άπλη και μικρή κίνηση του αέρα, προκαλούν περισσότερα αποτελέσματα από τις ογκώδεις πράξεις όλων των μελών.

Η μικρή αυτή πράξη είναι κοινωνικής μορφής κι άντλει την καταγωγή της από την προσταγή. Η κοινωνική ζωή υπήρχε πριν από την προσταγή· με την προσταγή πνευματοποιήθηκε, δηλαδή, έγινε μια πνευματική ενέργεια. Νά γιατί σε μια προσταζόμενη πράξη, που προϋποθέτει την κοινωνία, τα μέρη της πράξης, που εκτελούνται από κείνον που προστάζει σε κείνον που υπακούει,

---

1. Οι μεσημβρινοί εκφράζονται χειρονομώντας.

δὲν εἶναι τὰ ἴδια. Ὁ ἕνας ἐκτελεῖ ἀσήμαντες κινήσεις στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης, φανερώνοντας τὴν ἐνέργεια ποὺ πρόκειται νὰ γίνῃ. Ὁ ἄλλος ἐκτελεῖ τὴν προσταζόμενην πράξιν. Ἐκεῖνος ποὺ προστάζει, βάζει σὲ διέγερση τὴν ἀγωγή ποὺ πρόκειται νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ σταματᾷ αὐτοῦ. Ἐκεῖνος ποὺ ὑπακούει, φτάνει μόνος στὴν ἀνάλωση τῆς ἀγωγῆς. Τὰ δύο αὐτὰ μέρη τῆς ἴδιας ἐνέργειας ἀποτελοῦν τὴ γλώσσα. Ὅμιλεῖν εἶναι διατάσσειν — εἶναι τὸ πρῶτο μέρος τῆς πράξης. Τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι τὸν λόγον σημαίνει συχνότατα ὑπακούειν, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐνέργειας. Ἔτσι, στὴ θέση τοῦ κινητήριου ἐπιπέδου ὁλόκληρης τῆς ἐνέργειας ποὺ πρόκειται νὰ ἐκτελεσθῇ, ἡ γλώσσα ἀναπληρῶναι ἀπὸ μιὰ πλευρὰ τοῦλάχιστο (ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐκείνου ποὺ προστάζει) μιὰ ἐνέργεια ἐξαιρετικὰ περιορισμένη σὲ πνευματικὸ ἐπίπεδο.

Ἄντι νὰ κάνουμε μιὰ πράξιν πλήρη, ὀγκώδη καὶ κουραστική, χάρις στὸ νόμο, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο ἡ φύσις προσπαθεῖ νὰ πετύχει τοὺς σκοποὺς τῆς μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ οἰκονομία, μὲ τὸ μικρότερο δυνατὸ ξόδεμα δυνάμεων, κάνουμε μιὰν ἀρχὴν πράξης, πολὺ περιορισμένη, ἐλάχιστα δαπανηρῆ. Ἡ γλώσσα εἶναι μιὰ ἐνέργεια ἀπεριόριστα μικρῆ· διπλασιάζει τὴν πραγματικὴν ἐνέργεια. Ἄς μὴ λησμονοῦμε τὸν ἑλληνα συγγραφέα (γιατὶ οἱ ἀρχατοὶ Ἕλληνες ὄλα τὰ εἶπαν καὶ ὄλα τὰ μάντεψαν) ποὺ ἔγραψε: Λόγος ἔργου σκιή¹.

Γιὰ κείνον ποὺ διατάσσει, ἡ πράξιν σχεδὸν παραμελεῖται καθ' αὐτὴν· εἶναι κάτι ἀσήμαντο. Εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἀρχῆς, πράγμα ποὺ εἶναι καὶ τὸ οὐσιῶδες. Δίδουν τὸ παράγγελμα μὲ δύναμη καὶ σταματοῦν πλέον κάθε πράξιν. Σταματοῦνε τὴν τάση-ἀγωγή στὴν κατάστασι τῆς διέγερσης καὶ οἰκονομοῦν τὴν ἀναγκαῖα προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάλωση τῆς πράξης. Ἡ γλώσσα εἶναι μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν ὀγκωδῶν καὶ κουραστικῶν πράξεων ποὺ ἀπαιτοῦν μεγάλην προσπάθεια. Ἡ γλώσσα εἶναι ἕνας περιορισμὸς τῆς φυσικῆς δυνάμεως.

Ἡ ἐσωτερικὴ σκέψις δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ γλώσσα. Ὅταν σκεφτόμαστε, μιλάμε στὸν ἑαυτὸν μας, δηλαδή, βάζουμε σὲ διέ-

1. Δημόκριτος.

γερση άγωγές που δέν πραγματοποιοῦμε, και με τέτοιο τρόπο που και τὰ πρόσωπα ακόμα που κάθονται δίπλα μας δέν κατορθώνουν, τις παραπάνω φορές, ν' αντιληφθοῦν τή σιωπηλή αὐτή γλώσσα. Ὁ τρόπος αὐτός τῆς διέγερσης τῶν άγωγῶν εἶναι πολὺ σημαντικός γιά τὸ άτομο, γιατί ἐξοικονομεῖ περιττές ἀναλώσεις και κάποτε ὀλέθριες. Ἡ ἐσωτερική σκέψη εἶναι ἕνας πειραματισμός τῶν άγωγῶν, που βάζουμε σὲ διέγερση χωρὶς νὰ τις ἀναλώσουμε.

Ἡ ἰδέα εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν πλήρη δράση· ἔδωσα εὐκολονόητα παραδείγματα : «σὰς τὸ λέω αὐτὸ ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἰδέα...», δηλαδή, εἶναι ἕνας ἀπλὸς νοητικὸς πειραματισμός, μὴ τὸν παίρνετε στὰ σοβαρά· μ' ἀλλὰ λόγια, ἡ άγωγή ἦτανε σὲ διέγερση· δοκίμασαν νὰ κρίνουν μονάχα τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνάλωσης, ἀλλὰ δέν ἔφτασαν ὡς τὴν πραγματική ἀνάλωση. Ἔχουμε τὴν πρόνοια νὰ ἐξουδετερώσουμε τὴν ἀνάλωση τῆς πράξης. Ἄλλο : «ἔχω μιὰ ἰδέα, ἀν ἔκανα αὐτὸ...» — αὐτὸ θέλει νὰ πεῖ : βάζω σὲ διέγερση τέτοια άγωγή, ἄς δοῦμε πῶς θὰ μπορέσω νὰ κρίνω τ' ἀποτελέσματα μιᾶς ἀνάλωσης τῆς άγωγῆς αὐτῆς.

Ὅταν προσβάλλεται κανεὶς ἀπὸ ἀβουλία, τότες οἱ άγωγές φτάνουν μονάχα στὸ στάδιο τῆς διέγερσης και ποτὲ στὸ στάδιο τῆς ἀνάλωσης. Οἱ ἀβουλοὶ στεροῦνται τὸν τελευταῖο βαθμὸ τῆς λειτουργίας τῶν άγωγῶν : τῆς ἀνάλωσης. Ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴν περίφημη περίπτωση τοῦ συμβολαιογράφου τοῦ Billod, που εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ ἐπαγγελματική ἀβουλία. Συντάσσει τις πράξεις και τὰ συμβόλαιά του, ἀλλὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ τὰ ὑπογράψει. Δέν μπορεῖ νὰ πετύχει τὴν πράξη. Ὅλα γίνονται με τρόπο θαυμαστό, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ἀνάλωση.

Ἡ ἰδέα, ἢ ἡ «ἰδεώδης άγωγή», εἶναι μιὰ άγωγή λόγου και τίποτ' ἄλλο, συνίσταται στὸ νὰ βάζει, χάρη σὲ μιὰ χαμηλότατη ἢ ἐσωτερική κουδέντα, άγωγές σὲ διέγερση χωρὶς νὰ φτάνει ὡς τὴν ἀνάλωσή τους.

Τότε τίθεται τὸ πρόβλημα τοῦ συνειρμοῦ τῶν ἰδεῶν. Τί γίνεται αὐτὸς ὁ περίφημος νόμος τῆς ἀγγλικῆς ψυχολογίας ; Βασίσανε ὀλόκληρη τὴν ψυχική ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸ συνειρμό· ἐξάλλου, ἀπ' αὐτὸν βγήκε, ὡς ἕνα βαθμὸ, ἡ ἐπιστημονική ψυχολογία. Ὁ Πλάτων εἶπε ἤδη μερικὲς λέξεις γι' αὐτὸ τὸ συνειρμό, και στὴ Γαλλία τὴν ἀνάπτυξε ὁ Malebranche πρὶν ἀπὸ τὴν ἀγγλική

σχολή, πού στην πραγματικότητα είναι ή ιδρύτρια αυτής τής θεωρίας. Σήμερα ή κατευθυντήρια ιδέα του συνειρμού έγινε μιὰ απλή διαπίστωση και διόλου μιὰ εξήγηση.

‘Ο Claparède τής Γενεύης έδωσε τον ακόλουθο όρισμό του συνειρμού τών ιδεών: «μέ τó συνειρμό τών ιδεών πρέπει γά υπονοούμε συσχετισμό γεγονότων τής συνείδησης, στην πλατύτερη έννοια του όρου, κι ακόμα, συσχετισμό τών υποσυνείδητων ή καθαρά σωματικών λειτουργιών». Και μαζί μέ την Miss Calkins, ό Claparède καθορίζει τον συνειρμό, «σαν τή συνάφεια μεταξύ δύο περιεχομένων συνείδησης, από τά όποια τó δεύτερο δέν είναι αντικείμενο μιᾶς αντίληψης».

Στήν παλιά ψυχολογία συγκρίνανε συχνά την ψυχική ζωή μ’ ένα θέατρο, όπου στη σκηνή του παρελαύνουν σειρά ήθοιοι που εμφανίζονται για ν’ αποσυρθούν άμέσως και νά δώσουν θέση σ’ άλλους, σά νά φοβόντανε μήπως καούν στα φώτα τής ράμπας. Έτσι, χάρη στο συνειρμό, εξηγούν τά πάντα: ‘Εξηγούνε και τó συλλογισμό και τ’ όνειροπόλημα, και την αντίληψη και τή μνήμη. ‘Ωστόσο, ό συνειρμός τών ιδεών δέν εξηγεί άπολύτως τίποτα.

‘Ο Φέχνερ έκανε τó λάθος νά τον μπάσει ακόμα και στην αισθητική ήδονή σαν κυριαρχικό παράγοντα, κι από τότες δλόκληρα βιβλία εξήγησαν τó αισθητικό φαινόμενο μέ τον εύκολο «άπό μηχανής θεό» του συνειρμού τών ιδεών. ‘Ο Φέχνερ υποστήριζε, μέ κάποια άπλοϊκότητα, πώς, αν ένα ρόδινο μάγουλο μάς άρέσει περισσότερο σ’ ένα νεανικό πρόσωπο, παρότι ένα χλωμό μάγουλο, δέν είναι γιατί τó ζωηρό ρόδινο έχει καθαυτό περισσότερο θέλγητρο για τó μάτι από κάθε άλλο χρώμα. Ένα κόκκινο χέρι ή μιὰ ξεπαγιασμένη μύτη δέ μάς προσφέρουν πραγματικά καμιάν αισθητική ικανοποίηση. Ένα ρόδινο μάγουλο μάς άρέσει, γιατί σημαίνει υγεία, χαρά κλπ. Δηλαδή, μέ τó συνειρμό τών ιδεών.

‘Αλλά στην ψυχική ζωή τά πάντα συνδέονται, γι’ αυτό μπορούμε νά ποϋμε πώς τά πάντα είναι συνειρμός. Κάνουμε, όπως είπα ήδη, μιὰ διαπίστωση, αλλά δέ δίνουμε μιὰ εξήγηση. Και τó νά θέλουμε νά ικανοποιηθούμε μ’ αυτή την εξήγηση θά ισοδυναμούσε, για τή βοτανική, νά ποϋμε, πώς ή βλάστηση και ή γονιμοποίηση τών φυτών εξηγείται άπλούστατα μέ τά ρεύματα του άέρα που μεταφέρουν τά φυτικά σπέρματα. ‘Ο άνεμος δέν μπορεί

νά εξηγήσει ούτε τή βλάστηση ούτε τόν τρόπο μέ τόν όποιο αναπτύσσεται τό φυτό· ό άνεμος μεταφέρει παθητικά μερικά σπέρματα κι αυτό είναι όλο. "Έτσι, στο ανθρώπινο πνεύμα ό συνειρμός είναι μιá διαπίστωση και ίσως μάλιστα μιá άπλή αύταπάτη, γιατί τήν κάνουμε άμέσως μόλις τελειώσει τό ψυχικό φαινόμενο. "Όμοια όλες οι κινήσεις μας από τό πρωί ως τό βράδυ, φαίνονται συσχετισμένες, άφου διαδέχονται ή μιá τήν άλλη.

‘Η ψυχολογία μέ τό συνειρμό δέν εξηγεί τίποτε άπ’ ό,τι άφορā τή δημιουργία και τήν εξέλιξη τών ιδεών. ‘Εξάλλου, ή συσχετική αύτή θεωρία περικλείνει ένα σοβαρό μειονέκτημα· μέ τό συνειρμό ύπονοεί πώς τό πνεύμα είναι παθητικό ή τοϋλάχιστον άδρανές. ‘Εναντίον τής άποψης αύτης έχουμε ήδη αντιταχθεί, έμφανίζοντας πάντοτε τήν ψυχική ζωή σά δυναμική. ‘Ο δυναμισμός αύτός τοϋ πνεύματος παραμελείται, περισσότερο άπ’ ότι πρέπει, άπό τό συσχετισμό· γι’ αυτόν ή διανοητική ζωή γίνεται μιá άπαθής σχεδόν έξακολουθητικότητα κι ό νόμος τοϋ συνειρμού μιá άπατηλή και ψευτοεπιστημονική εξήγηση.

Στήν καθημερινή ζωή μας, έχουμε πεί, ύπάρχουν χιλιάδες κινήσεις από τό πρωί ως τό βράδυ. Δίνουν τήν έντύπωση πώς είναι συσχετισμένες, γιατί διαδέχονται ή μιá τήν άλλη χωρίς λύση έξακολουθητικότητας· ύπάρχουν μάλιστα μερικές, που φαίνονται πώς άποτελοϋν μέρος τής ίδιας τής πράξης. Θα μπορούσαμε νά κάνουμε όλόκληρη φανταστική φυσιολογία, μελετώντας τις συνέχειες αύτές τών κινήσεων. ‘Αλλά, έξετάζοντας τις προσεχτικότερα, φτάσαμε νά ξεχωρίζουμε πράξεις, ένέργειες που αναλύουμε, και φτάνουμε σε πλήρεις θεωρίες, μελετώντας τις διάφορες αύτές ένέργειες: θεωρία τής πορείας, έρευνα για τήν ίσορροπία, θεωρία τής κολύμβησης κλπ.. Τό ίδιο συμβαίνει στην ψυχολογία· οι ιδέες, καθώς είπαμε, είναι άγωγές σταματημένες στο στάδιο τής διέγερσης και συσχετισμένες μέ τή γλώσσα, άγωγές τοϋ ρηματικού επιπέδου. "Έτσι, τό πρόβλημα

---

1. Μόνος, ίσως, ό Bain προσπάθησε νά διορθώσει τά πράγματα, δίνοντας κάποια δραστηριότητα στο πνεύμα, και παινεύτηκε γι’ αυτό από τόν J. S. Mill στις *Dissertations and Discussions*, 1867, τ. III, σελ. 197 και έπ.

τοῦ συνειρμοῦ, ἢ μάλλον τῆς συνέχειας τῶν ἰδεῶν, εἶναι παράλληλο μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συνέχειας τῶν κινήσεων, ἀλλὰ χίλιες φορές πολυπλοκώτερο.

Θ' ἀποκόψουμε τίς πλήρεις ιδεώδεις ἀγωγές (ὅπως ἡ ἀντίληψη, ἡ ἀναγνώριση, ἡ ὄνειροπόληση κλπ.) καὶ θὰ τίς ἐξετάσουμε χωριστά, ὅπως κάναμε μὲ τίς κινήτηριες ἀγωγές. Βλέπουμε πῶς ὁ περίφημος αὐτὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ, ποὺ ἐμφανίζει ἓνα ἐνιαῖο κι ἀπλοποιημένο πρόβλημα, τεμαχίζεται σὲ χιλιάδες καὶ χιλιάδες ἰδιαίτερα καὶ σύνθετα προβλήματα, ποὺ θὰ πρέπει νὰ λύσουμε τὸ καθένα μὲ τὴ σειρά του. Τέτοια εἶναι ἡ πορεία τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἰατρικὴ ἄλλοτε ἐξηγοῦσε ὅλες τίς ἀρρώστιας μὲ τὴν ἐνιαία θεωρία τῶν «ζωτικῶν δυνάμεων», σήμερα καταφεύγει σὲ χιλιάδες μικρόβια ποὺ πρέπει ν' ἀνακαλύψει καὶ νὰ μελετήσει γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ τὰ ἐξουδετερώσει. Αὔριο ἡ ἰατρικὴ θὰ προχωρήσει περισσότερο καὶ τὰ μικρόβια θὰ προκαλοῦν τὸ εἰρωνικὸ χαμόγελο τῶν σοφῶν, ὅπως σήμερα προκαλοῦν σὲ μᾶς τὸ μειδίαμα οἱ ζωτικὲς δυνάμεις. Θὰ μιλήσουν, ἴσως, γιὰ κύματα καὶ γιὰ παλμικὲς κινήσεις. . . Ἀλλὰ τί σημαίνει! ἡ ἐπιστήμη προχωρεῖ! Ἐννοῶ δηλαδή, πῶς αὐξάνει συνεχῶς τὴν ἐξουσία της ἀπάνω στὴν ἐχθρική γιὰ τὸν ἄνθρωπο φύση. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία, μὲ τίς ἀναλλοίωτες ἐρμηνεῖες της, βρίσκεται στὴν κατάσταση τοῦ ὄνειρου, ὅπου τὴν ἄφισε ὁ μακαρίτης μεγάλος μας πρόγονος Πλάτων, θαμμένη στὴ βασική της ἀδυναμία.

Τερματίζουμε ἐδῶ τίς συντομώτατες αὐτὲς ἀπόψεις μας γιὰ τὴν ψυχολογία, ποὺ θὰ ᾖναι χρήσιμες γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ μελέτη τῆς αἰσθητικῆς.